

Ελευθέριος Π. Αλεξιάκης
Δρ Εθνολόγος – Λαογράφος,
Δ/ντής Ερευνών Ακαδημίας Αθηνών

Εθνολογικές παρατηρήσεις
στα Κορμπάνια της ΝΑ. Αττικής.
Πολιτισμική παράδοση,
αστική ανάπτυξη και προσαρμογή.

Η προβληματική

Το ερέθισμα, για να ασχοληθώ με τα κορμπάνια της ΝΑ. Αττικής, μου το έδωσε η επιτόπια έρευνα που πραγματοποιώ για πολλά χρόνια τώρα στο Μανταμάδο Λέσβου, όπου συνηθίζεται, κάθε χρόνο την Κυριακή των Μυροφόρων με συμμετοχή πλήθους πιστών, η θυσία του ταύρου προς τιμή του Ταξιάρχη Μιχαήλ. Η μελέτη στις λεπτομέρειές της ανέδειξε τη διαχρονική σημασία της θυσίας στο Μανταμάδο, την εξέλιξή της και τις κοινωνικές της παραμέτρους. Επιπλέον η ονομασία της κουλμπάν, που συνδέεται απόλυτα με την ονομασία κορμπάν της ΝΑ. Αττικής, επιβεβαιώνει τη στενή πολιτισμική σχέση του εθίμου του Μανταμάδου με τα κορμπάνια της ΝΑ. Αττικής.

Παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι το έθιμο της περιοχής που μας ενδιαφέρει σ' αυτή την εισήγηση έχει υποστεί στις περισσότερες περιπτώσεις πολλές μεταβολές, ώστε να χάσει την πρωταρχική σημασία του, όπως τουλάχιστον προτείνεται από τους ειδικούς που ασχολούνται με τις θυσίες. Στη ΝΑ. Αττική συναντάμε το έθιμο σε πολύ ακραίες μορφές. Π.χ. από την τελετουργική θυσία του ταύρου ή των ταύρων στα Σπάτα, που γίνεται σε απόλυτα παραδοσιακό πλαίσιο, ως τη διοργάνωση του κοινού συμποσίου στη γιορτή της Υπαπαντής του Κουβαρά από εταιρεία οργάνωσης δεξιώσεων ο δρόμος είναι πολύ μεγάλος.

Πέρα όμως από την κοινωνική και ιστορική εξέλιξη του εθίμου με όλες τις σχετικές παραμέτρους του, προκύπτουν και άλλα ερωτήματα εθνοπολιτισμικής διάστασης. Τα κορμπάνια της ΝΑ. Αττικής ήταν έθιμο το οποίο συνηθιζόταν από τους ελληνόφωνους πληθυσμούς της ΝΑ. Αττικής πριν από την εγκατάσταση των Αρβα-

νιτών στην περιοχή ή έχει σχέση με τον πληθυσμό αυτόν που άρχισε να εγκαθίσταται στην περιοχή από το 14^ο αιώνα και εξής; Διαδόθηκε ενωρίτερα ή την περίοδο της Τουρκοκρατίας από τα νησιά του Αιγαίου, όπου επανειλημμένα κατέφυγαν οι Μεσογείτες; Ποιες είναι δηλ. οι εθνοπολιτισμικές πλευρές αυτού του εθνίμου; Αν πάλι δεχθούμε την παλαιότερη παρουσία του εθνίμου, μπορούμε να το συνδέσουμε γεωγραφικά με κάποιες άλλες περιοχές και να ανιχνεύσουμε την πορεία του; Η εγκατάλειψη εξάλλου στις περισσότερες περιπτώσεις, της επιτέλεσης της θυσίας μπορεί να μας οδηγήσει στην επισήμανση μιας ενδεχόμενης μεταβολής στη νοοτροπία και την ιδεολογία των κατοίκων σε πολλαπλά επίπεδα (έννοια αίματος κλπ.).

Μέχρι τώρα έχουν γραφτεί ελάχιστες διεξοδικές μελέτες για τις αιματηρές θυσίες του ελληνικού χώρου. Αναφέρω πρόχειρα τη γενικότερη διδακτορική διατριβή του Γιώργου Αικατερινίδη (1979) για τις αιματηρές θυσίες στην Ελλάδα και την πιο ειδική του Χρήστου Ιωαννίδη (1997) για το κουλμπάνι της Αγίας Παρασκευής της Λέσβου, στην οποία αυτός εξετάζει την κοινωνιολογική πλευρά (λειτουργία κλπ.) του εθνίμου. Το θέμα όμως είναι ανοικτό σε πολύπλευρη προσέγγιση: συμβολική, δομική, οργάνωσης χώρου κλπ. Υπάρχουν πάντως και άλλες, μικρότερης έκτασης, μελέτες (πρβ. Μέγας 1911, Georgoudi 1979, Ψυχογιού 1991 κ.ά.).

Θεωρώ ότι η έρευνα και η μελέτη του εθνίμου στη ΝΑ. Αττική μπορεί να μας βοηθήσει στην καλύτερη κατανόησή του και στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο. Η εισήγηση αυτή, που στηρίζεται σε αδημοσίευτο υλικό (χειρόγραφες συλλογές του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Παν/ου Αθηνών και του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών), καθώς και σε δημοσιευμένες μελέτες, σε συνδυασμό με προσωπική επιτόπια εθνογραφική έρευνα από το 1996 ως το 2000, έχει στόχο την επισήμανση των προβλημάτων που τίθενται, εντάσσοντας το έθιμο μέσα στην κοινωνική και ιστορική εξέλιξή του στο συγκεκριμένο χώρο.

Ο χώρος/τόπος

Το έθιμο, στις ακραίες μορφές του, από τη θυσία ως την απλή ετοιμασία και διανομή του φαγητού, το συναντάμε σε μια περιοχή μάλλον περιορισμένη, που εκτείνεται στα βόρεια ως τα Σπάτα και στα νότια ως την Κερατέα (βλ. χάρτη). Δεν το συναντάμε στη Βόρεια και Δυτική Αττική και αυτό πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά την ανάλυση.

Θεωρώ απαραίτητο να περιγράψω τους χώρους όπου γίνεται το έθιμο και να προχωρήσω στην ανάλυση των παραμέτρων μετατροπής αυτών των χώρων σε τόπους, δηλ. κοινωνικοποιημένους και εξανθρωπισμένους χώρους (πρβ. Ζαρκιά 1992, Αλεξιάκης 1996).

Ειδικότερα: το κορμπάνι στην Κερατέα γίνεται στο εξωκλήσι της Ζωοδόχου Πηγής στη θέση Γκαρικά, περίπου 10 χλμ. νότια της πόλης της Κερατέας. Ο ναός

είναι δυσπόστατος καθώς εορτάζεται και το Δεκαπενταύγουστο στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Πρόκειται για μεταβυζαντινό ναό, ο οποίος περικλείεται από τετράγωνο χαμηλό περίβολο. Στον ιερό χώρο του περιβόλου εισέρχεται κανείς από πύλη με πέτρινη κλίμακα. Μέσα στον περίβολο υπάρχουν τραπέζια από σκυρόδεμα (τσιμέντο), κατασκευασμένα λόγω του υλικού ασφαλώς μεταγενέστερα, τα οποία χρησίμευαν για τη συνεστίαση των πιστών μετά τη διανομή του φαγητού. Το φαγητό παρασκευάζεται σε ειδικό κτίσμα που βρίσκεται στο ΒΑ. μέρος του χώρου μέσα στον περίβολο.

Φαίνεται ότι παλιότερα το ξωκλήσι το χρησιμοποιούσαν και ως νεκροταφείο, καθώς οι πληροφορητές μου ανέφεραν ότι υπήρχε εκεί νεκροταφείο, πράγμα που επιβεβαιώνει και ο χαμηλός μαντρότοιχος, ο οποίος δεν δικαιολογεί την ύπαρξη μοναστηριού. Στα μοναστήρια οι μαντρότοιχοι είναι συνήθως υψηλοί για λόγους ασφαλείας.

Ο χώρος επίσης του ξωκλήσιου του Αγίου Γεωργίου στον Κουβαρά έχει πολλά κοινά με το χώρο της Ζωοδόχου Πηγής. Σημειώνω ότι ο ναός αυτός είναι βυζαντινός (Ορλάνδος 1923: 172, Γκίνη-Τσοφοπούλου 1985: 193), επομένως χρονολογείται πριν από την εγκατάσταση των Αρβανιτών στην περιοχή. Στην οικοδομή του όμως έχουν χρησιμοποιηθεί και πέτρες από αρχαία κτίσματα, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να υπήρχε εκεί κοντά ή στο ίδιο σημείο αρχαίος ναός.

Το εξωκλήσι του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται σχεδόν στο μέσον της απόστασης Καλυβίων-Κουβαρά, υπάγεται όμως στην ενορία του Κουβαρά και αυτό έχει σχέση με το γεγονός ότι τα Καλύβια εποίκιστηκαν κυρίως από Κουβαριώτες και δεν είχαν διοικητική υπόσταση μέχρι το 1870 (πρβ. την παλιότερη ονομασία τους Καλύβια Κουβαρά), οπότε υποκατέστησαν τα Εννεαπύργια.

Η ετοιμασία του κορμπανιού εδώ γίνεται σ' ένα μικρό παλιό κτίσμα, το οποίο βρίσκεται ακριβώς πίσω από τη βόρεια μακριά πλευρά του ναού. Υπάρχει και εδώ χαμηλός περίβολος και η υπόθεση ότι ο ναός ήταν παλιότερα νεκροταφειακός πρέπει να θεωρηθεί μάλλον βεβαία. Μέσα στον περίβολο υπάρχουν μόνο μερικά παλιά ελαιόδεντρα.

Κορμπάνια όμως γίνονται και σε δύο άλλους ναούς του Κουβαρά. Ο ένας είναι ο ναός του Αγίου Δημητρίου μέσα στο χωριό. Εδώ επομένως δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για εξωκλήσι. Η ετοιμασία του φαγητού γίνεται σε κτίσμα δίπλα ακριβώς στο ναό. Κορμπάνι επίσης γίνεται στο εξωκλήσι της Υπαπαντής, τα οποία βρίσκεται σε απόσταση περίπου 20 χλμ. ανατολικά του Κουβαρά. Εδώ γινόταν παλιότερα πανηγύρι αλλά δεν προσφερόταν φαγητό. Ο χώρος δεν παρουσιάζει ιδιαιτερότητες. Δεν υπάρχει δηλ. περίβολος ούτε τίποτα άλλο, μόνο μια παράγκα, όπου γίνονται οι ετοιμασίες.

Ερχόμαστε τώρα στα Καλύβια. Στην περιοχή του χωριού υπάρχουν δύο σημεία, όπου γίνεται ετοιμασία και παρασκευή φαγητού. Η σημαντικότερη θέση

στα Καλύβια όπου γίνεται κορμπάνι είναι το μοναστήρι του Ταξιάρχη έξω από το χωριό κοντά στην παλιά τοποθεσία Εννεαπύργια. Ο ναός του Ταξιάρχη είναι βυζαντινός, χρονολογούμενος στην πρώτη του φάση από την παλαιοχριστιανική εποχή (Ορλάνδος 1923: 172, Γκίνη-Τσοφοπούλου 1985: 191), έχει υποστεί όμως πολλές επισκευές και ανακαινίσεις ως τα τελευταία χρόνια. Υπάρχει περίβολος μάλλον χαμηλός καθώς και δωμάτια προσκολλημένα στην εσωτερική του πλευρά, τα οποία πρέπει να ήταν κελιά για τους καλογήρους ή για τους προσκυνητές. Η ετοιμασία του φαγητού γίνεται σε κτίσμα ακριβώς στο ΒΔ. πλευρό του ναού. Μέσα στον περίβολο υπάρχουν μερικά πεύκα και ελαιόδενδρα.

Το άλλο κορμπάνι των Καλυβίων γίνεται στο εξωκλήσι της Ζωοδόχου Πηγής που βρίσκεται στην κορυφή του Πανείου όρους (Πανί ή Κερατοβούνι στην τοπική ονομασία του). Ο ναός αυτός είναι μεταβυζαντινός. Κατά τους πληροφορητές ήταν ιδιωτικός οικογενειακός και ανήκε στην οικογένεια Αγγέλου, η οποία είχε εκεί κτήματα. Ένας Αγγέλου μάλιστα ασκήτεψε εκεί όπου και ετάφη μετά το θάνατό του (πρβ. γενεαλογικό δέντρο των Αγγέλου, Αλεξάκης 1996: 173). Υπάρχει μέχρι σήμερα ο τάφος στο χώρο αυτό. Το μαγείρεμα του φαγητού στο χώρο αυτό που δεν έχει περίβολο πραγματοποιείται σε κτίσμα με καμινάδες που βρίσκεται στα ΝΔ. του εξωκκλησιού. Η απόσταση από τα Καλύβια είναι μάλλον μεγάλη και ο δρόμος αρκετά δύσκολος και δύσβατος. Παρ' όλα αυτά η συρροή του κόσμου είναι αρθρόα. Αρκετοί μάλιστα προσκυνητές έρχονται πεζή, όπως άλλωστε συμβαίνει και στα άλλα εξωκλήσια, ως ένα είδος τάματος.

Τέλος, έχουμε το παραδοσιακό κορμπάνι (ταυροθυσία) που γίνεται στα Σπάτα. Εδώ έχουμε μετακίνηση πολλές φορές της θέσης της θυσίας και της ετοιμασίας του φαγητού. Σημειώνω ότι το εξωκλήσι των Αγίων Πέτρου και Παύλου είναι επίσης βυζαντινό. Επειδή δε βρισκόταν μέσα στο χώρο, όπου θα γινόταν το καινούργιο αεροδρόμιο, θεωρήθηκε αναγκαίο να το μετακινήσουν 300 μ. πιο κάτω. Αυτό πράγματι έγινε από τους τεχνικούς με μεγάλη επιτυχία.

Η θυσία των ζώων στα Σπάτα γινόταν αρχικά κοντά στο ναό, όπως γνωρίζουμε από τις παραδόσεις. Αργότερα όμως μεταφέρθηκε κοντά στη σημερινή θέση Τζαβίδι, αρχικά πάνω στο δρόμο όπου υπήρχε και ειδικός λάκκος, για να χύνεται το αίμα, για να σταθεροποιηθεί κατόπιν σ' ένα χώρο παράπλευρα, όπου έχει οργανωθεί τα τελευταία χρόνια ολόκληρο σύστημα αποτελούμενο από μεγάλο λάκκο/βόθρο για να ρέει το αίμα, εσχάρα όπου σφάζουν τα ζώα, σιδερένια τσιγκέλια όπου τα κρεμούν, τα γδέρνουν και τα τεμαχίζουν. Ειδικότερα, από το φόβο των ακτιβιστών οικολόγων και ζωοφίλων το σημείο της σφαγής όπου βρίσκεται η εσχάρα περιφράσσεται με υψηλές λαμαρίνες το απόγευμα της προπαραμονής, για να μη βλέπει κανείς ούτε να μπορεί να φωτογραφήσει τη διαδικασία. Υπάρχει επίσης σκεπασμένος χώρος όπου τοποθετούνται τα περισσότερα από εβδομήντα καζάνια του στιφάδου. Πίσω από το χώρο αυτό υπάρχουν στη σειρά πολλοί σιδερένιοι κρίκοι όπου δένονται τα ζώα που θα θυσιασθούν (βλ. φωτογραφίες).

Ο χώρος αυτός έχει μετατραπεί ουσιαστικά σε ιερό, ένα ιερό σφαγείο, γιατί σε ειδικό ντουλαπάκι ψηλά υπάρχει το εικόνισμα των αγίων και καντήλι αναμμένο (βλ. φωτογραφία). Ο χώρος στολίζεται κατά το πανηγύρι με λουλούδια, δάφνες (στα κάγκελα) και φοινικόκλαδα (στις εισόδους). Σημειώνω ότι, πριν από το σφάξιμο των ζώων, την προπαραμονή, και το άναμμα της φωτιάς, την επόμενη ημέρα, για το μαγείρεμα, μεταφέρεται από τους υπεύθυνους του κορμπανιού η παλιά εικόνα των Αγίων από τον κυρίως ναό και τοποθετείται στο εικονοστάσι που περιέγραψα. Μέσα στον περιφραγμένο χώρο υπάρχει ακόμα και ομοίωμα μικρού ναού, που συμβολίζει τον κυρίως ναό, ενώ υπάρχουν και αρκετά πεύκα. Πρέπει να αναφέρω ότι στα Σπάτα το σφάξιμο των ζώων, που είναι συνήθως τα περισσότερα βόδια ή τάυροι, μοσχάρια, αγελάδες και λιγότερα πρόβατα και γίδες, γίνεται με παρουσία κτηνιάτρου, για να ελέγξει αν αυτά είναι υγιή.

Πρέπει να αναφέρω ότι κατά τους πληροφορητές παλιότερα κορμπάνι γινόταν και στο Κορωπί και συγκεκριμένα στην Ύμηττό στη θέση Προφήτης Ηλίας όπου εκτός από το φαγητό που προσφερόταν στο πανηγύρι, οι προσκυνητές άναβαν και μεγάλες φωτιές σε πέτρινο βωμό που κατά τους αρχαιολόγους χρονολογείται από την προϊστορική περίοδο. Στη θέση αυτή λατρευόταν, σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, ο θεός Απόλλων (πρβ. Μιχαήλ-Δέδε 1985: 198, 1986α: 171).

Οργάνωση του κορμπανιού: έξοδα, διανομή κλπ.

Η οργάνωση, η ετοιμασία και η διανομή του κορμπανιού παρουσιάζουν επίσης πολλές διαφορές από κοινότητα σε κοινότητα. Θα προχωρήσω σε μια αδρομερή κατάταξη των τρόπων χρηματοδότησης, παρασκευής και διανομής του φαγητού, ξεκινώντας πρώτα από τον παλιότερο τρόπο συγκέντρωσης των απαραίτητων χρημάτων για την πραγματοποίηση του εθίμου.

Στα Σπάτα, στον Κουβαρά (στα κορμπάνια Αγίου Γεωργίου και Αγίου Δημητρίου) καθώς και της Ζωοδόχου Πηγής των Καλυβίων, τα έξοδα για το κορμπάνι γίνονται από τον κόσμο, ο οποίος προσφέρει προαιρετικά είτε ζώα, π.χ. οι κτηνοτρόφοι στο κορμπάνι του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Δημητρίου, είτε χρήματα για τα κρεμμύδια και τα άλλα αναγκαία (μπαχαρικά: κανέλα, μπαχάρια, γαρίφαλα, μοσχοκάρυδα, ξερές δάφνες κλπ.). Γίνονται όμως και άλλες προσφορές. Π.χ. στο κορμπάνι του Αγίου Γεωργίου τα ψωμάκια που διανέμονται μαζί με το φαγητό τα χαρίζει ο φούρναρης του Κουβαρά. Στο κορμπάνι επίσης της Ζωοδόχου Πηγής Καλυβίων στο Πανί το κρέας για το στιφάδο το προσφέρουν δωρεάν κάτοικοι του χωριού.

Οι προσφορές αυτές γίνονται είτε επειδή οι δωρητές έχουν κάνει κάποιο τάμα είτε γιατί συνεχίζουν μια παράδοση που είχαν αρχίσει οι παππούδες τους, π.χ. οι κτηνοτρόφοι στο κορμπάνι του Αγίου Γεωργίου του Κουβαρά. Ένας από τους κτηνοτρόφους που προσφέρει πρόβατα μου ανέφερε ότι έχει δηλώσει στους επιτρόπους να πηγαίνουν να παίρνουν τρία ζώα διαφορετικά, χωρίς να του τηλεφω-

νούν ή να τον ειδοποιούν με άλλο τρόπο και ότι αν θέλουν να πάρουν μόνο ένα, να μην πάρουν κανένα. Ο ίδιος μάλιστα πρόσθεσε σε σχετική ερώτησή μου ότι δεν ζημιώνεται από την προσφορά των ζώων αλλά αντίθετα το κοπάδι του πηγαίνει καλύτερα, αυξάνεται. Είναι γνωστό εξάλλου ότι ο Άγιος Γεώργιος θεωρείται προστάτης των κτηνοτρόφων.

Έτσι η εκκλησία ή η κοινότητα ως διοικητικός θεσμός ουσιαστικά δεν κάνει καθόλου έξοδα. Μερικές φορές μόνο αν οι προσφορές δεν επαρκούν για την οργάνωση του κορμπανιού προσφέρει χρήματα και η εκκλησία, με εξαίρεση τον Ταξιάρχη Καλυβίων όπου τα έξοδα για το κορμπάνι (αγορά κρέατος και άλλα απαραίτητα) τα κάνει αποκλειστικά η εκκλησία. Πιο συγκεκριμένα στα Σπάτα η συγκέντρωση των χρημάτων και των άλλων προσφορών αρχίζει από την 1^η Ιουνίου κάθε χρόνου με ειδικά κουπόνια. Η ειδοποίηση για τον έρανο γίνεται από το megáφωνο της εκκλησίας.

Τα καζάνια εξάλλου στον Κουβαρά και τα Καλύβια ανήκουν στην εκκλησία. Έχουν όμως αγορασθεί με χρηματικές προσφορές των πιστών, ενώ στη Ζωοδόχου Πηγή στην Κερατέα ανήκουν σε ιδιώτες, που τα προσφέρουν ειδικά για το κορμπάνι. Κατά τη διανομή του κορμπανιού οι άνθρωποι αυτοί θεωρούν προνόμιό τους και ζητούν να πάρουν πρώτοι, εκτός σειράς, φαγητό από τα καζάνια, πράγμα που εξοργίζει τους άλλους πιστούς. Η αντίθεση εκδηλώνεται με την πρόταση να αγοράσει η εκκλησία δικά της καζάνια.

Σημειώνω ότι τα κορμπάνια της Υπαπαντής του Κουβαρά και της Ζωοδόχου Πηγής της Κερατέας οργανώνονται με έξοδα της κοινοτικής και της δημοτικής αρχής. Συγκεκριμένα το κορμπάνι της Ζωοδόχου Πηγής οργανώθηκε, ενδεχομένως αναβίωσε, προ εικοσαετίας αρχικά από το Σύλλογο επαγγελματιών Κερατέας, οι οποίοι αγόραζαν το κρέας και τα άλλα απαραίτητα για το φαγητό. Αυτό έγινε, κατά τους πληροφορητές, για να τραβήξουν τον κόσμο από το παλαιό κορμπάνι της Ζωοδόχου Πηγής των Καλυβίων στο όρος Πανί, πράγμα που υποδηλώνει ένα έντονο τοπικό/κοινοτικό με την ευρύτερη έννοια ανταγωνισμό μεταξύ Κερατέας και Καλυβίων,¹ άσχετα αν οι περισσότεροι πιστοί επιδιώκουν να πάνε και στα δύο κορμπάνια. Ως λόγος της οργάνωσης και στην Κερατέα κορμπανιού προβάλλεται από μερικούς ότι στο Πανί τούς εκμεταλλεύονται (εννοούν ότι δίνουν χρήματα). Αργότερα όμως, πριν από επτά-οκτώ χρόνια, όταν διαλύθηκε ο Σύλλογος, αποφάσισε να κάνει τα έξοδα ο δήμαρχος Κερατέας, ο οποίος σήμερα αγοράζει το κρέας

1. Ο ανταγωνισμός παρουσιάζεται και μεταξύ Κερατέας και Κουβαρά, καθώς με πληροφόρησαν ότι ο τοπικός ιερέας φροντίζει να κτισθεί ή να ονοματισθεί ένα εκκλησάκι στη μνήμη του Αγίου Γεωργίου, για να πηγαίνουν οι κάτοικοι της Κερατέας. Η Κερατέα τα τελευταία χρόνια έχει εξελιχθεί σε ένα ακμαίο αστικό κέντρο που τείνει να επισκιάσει τους γύρω οικισμούς (πρβ. Αντωνίου 1994, Ρώμας 1994). Ο ανταγωνισμός πάντως δεν πρέπει να θεωρηθεί του επιπέδου που παρατηρούμε μεταξύ κοινοτήτων άλλων περιοχών, π.χ. της ορεινής Ναυπακτίας (βλ. Αλεξάκης 2000).

και τα υπόλοιπα αναγκαία από όλα τα μαγαζιά της Κερατέας, για να μην υπάρχουν παράπονα.

Κάτι παρόμοιο έγινε και στον Κουβαρά κατά την πρώτη διοργάνωσή του στο κορμπάνι της Υπαπαντής. Πριν από τρία χρόνια ο πρόεδρος της κοινότητας αποφάσισε να κάνει διανομή φαγητού (κορμπάν) στη γιορτή της Υπαπαντής. Μέχρι τότε γινόταν, όπως ανέφερα, απλώς πανηγύρι, και έρχονταν από το χωριό αλλά και από τα άλλα χωριά γύρω και έψηναν αρνιά, έτρωγαν, έπιναν και χόρευαν. Αν η γιορτή έπεφτε Παρασκευή τότε έψηναν ψάρια. Το πανηγύρι αυτό μάλιστα γινόταν παλιότερα, ακολουθώντας το παλιό ημερολόγιο. Εδώ και δύο χρονιές όμως επειδή η κούραση ήταν πολύ μεγάλη, σύμφωνα με τα λόγια τους, ο πρόεδρος της κοινότητας Κουβαρά αποφάσισε να αναθέσει την οργάνωση σε εταιρεία οργάνωσης δεξιώσεων (κέτερικ). Αυτό έγινε σε συνδυασμό με την πολιτική χρηματοδότησης από το ΥΠΠΟ για την αναβίωση των πανηγυριών. Σημειώνω όμως ότι προσφορές σε είδος, π.χ. κρασί, έκαναν και επιχειρήσεις, όπως η ΜΑΡΚΟ. Το σύγχρονο αυτό κορμπάνι στην Υπαπαντή περιλαμβάνει κρέας (μοσχάρι) κοκκινιστό, τυρί φέτα, ψωμάκια. Οι προσκυνητές μάλιστα μπορούν να πάρουν δωρεάν περισσότερες μερίδες.

Υπάρχει δηλ. εδώ μια μετατόπιση από τη συλλογικότητα της τοπικής/θρησκευτικής κοινότητας στο πρόσωπο του δημάρχου/κοινοτάρχη, ο οποίος πλέον εκπροσωπεί και ενσαρκώνει την ίδια την τοπική κοινότητα. Δείχνει όμως η όλη ιστορία και την κατ' αναλογία, λιγότερο αυθόρμητη, διοργάνωση της εκδήλωσης κατά τα πρότυπα των άλλων κορμπανιών, οργάνωση που είτε είναι εντελώς ένας νεωτερισμός (Υπαπαντή) είτε ενδεχόμενη αναβίωση παλαιότερου εθίμου (Ζωοδόχος Πηγή Κερατέας).

Βλέπουμε επομένως μια εξέλιξη προς περισσότερο σύγχρονες αντιλήψεις οργάνωσης, όπου η διάχυτη έννοια της κοινότητας με τα μεμονωμένα μέλη της που προσφέρουν για τον κοινό σκοπό εξελίσσεται σε μια πιο θεσμικοποιημένη μορφή του συστήματος. Ουσιαστικά έχουμε μια εξέλιξη η οποία αποβλέπει στην υποκατάσταση της ατομικής/συλλογικής προσφοράς σε μια διοικητική ενέργεια με πολιτιστικό περιεχόμενο, η οποία θέλει ιδιαίτερη ανάλυση. Ερχόμαστε τώρα στην προσφορά της εργασίας. Με δεδομένη τη μικρή ποσότητα, κατά κανόνα, φαγητού στα κορμπάνια με εξαίρεση εκείνο των Σπάτων είναι φυσικό να μην υπάρχουν μισθωτοί που θα αναλάμβαναν να το διεκπεραιώσουν. Μόνο στον Ταξιάρχη των Καλυβίων ο μάγειρος με εντολή της επιτροπής επιλέγει δύο-τρεις βοηθούς, τους οποίους πληρώνει η εκκλησία.² Ως προς αυτό είναι σαφές ότι το έθιμο σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά και στα Σπάτα παρά την τεράστια ποσότητα φαγητού που ετοιμάζεται, κρα-

---

2. Αυτό γίνεται και στο κουλμπάνι του Μανταμάδου στη Λέσβο όπου ο δωρητής (κουλμπαντζής) του φαγητού (ζώου κλπ.) πληρώνει τρία ημερομίσθια τους περισσότερους άνδρες που βοηθούν στην ετοιμασία (σφάξιμο, κόψιμο κρέατος, επιβλέψη μαγειρέματος) (βλ. Αλεξάκης υπό έκδοση).

τάει ακόμα τον κοινοτικό του χαρακτήρα. Το κόψιμο του κρέατος, των κρεμμυδιών, το προσάναμμα και τα ξύλα της φωτιάς κλπ. όλα τα φροντίζουν εθελοντές υπό την επίβλεψη βέβαια πάντα ενός μεγαλύτερου, ο οποίος έχει πείρα και αναλαμβάνει όλο το οργανωτικό μέρος. Συνήθως πρόκειται για τον πρόεδρο της οργανωτικής επιτροπής. Αλλά και εδώ παρά τις τεράστιες ποσότητες φαγητού που παρασκευάζονται, η προσφορά εργασίας είναι κατά κανόνα εθελοντική. Συμμετέχουν κυρίως άνδρες, γύρω στους διακόσιους κατά τους πληροφορητές, για την ετοιμασία (σφάξιμο, τεμάχισμα, τακτοποίηση καζανίων, καυσόξυλων κλπ.), εκτός από το καθάρισμα των κρεμμυδιών που γίνεται από γυναίκες ή και από γυναίκες. Μάλιστα θεωρούν θαύμα ότι δεν δακρύζουν τα μάτια τους από τα κρεμμύδια.³ Η πληρωμή συνήθως είναι συμβολική, δηλ. μια μερίδα φαγητού ή μια αρμαθιά σκόρδα. Ειδικότερα όμως στα κορμπάνια του Κουβαρά συμμετέχουν εκτός από τους εθελοντές και επίτροποι της εκκλησίας. Στο καθάρισμα εξάλλου των κρεμμυδιών για το κορμπάνι του Ταξιάρχη παίρνουν μέρος δεκαπέντε γυναίκες εντελώς δωρεάν.

Οι ποσότητες του φαγητού που ετοιμάζεται είναι ανάλογη με τη σημασία του πανηγυριού, ως προς την προσέλευση του κόσμου. Π.χ. στο πανηγύρι του Αγίου Γεωργίου έχουν έξι καζάνια και περίπου τετρακόσια κιλά κρέας από πρόβατο που το μαγειρεύουν στιφάδο, στη Ζωοδόχο Πηγή Κερατέας εννέα καζάνια ή εξακόσια κιλά κρέας, ενώ παλιότερα μαγείρευαν ενιακόσια κιλά,⁴ στον Ταξιάρχη δέκα καζάνια ή επτακόσια κιλά κρέας μοσχάρι (το 2000 για πρώτη φορά ετοιμάστηκαν δεκατέσσερα καζάνια με χίλια κιλά κρέας και χίλια κιλά κρεμμύδια), στον Άγιο Δημήτριο επτά καζάνια (πεντακόσια κιλά κρέας, μοιρασμένα με κρέας από μοσχάρι, πρόβατο και γίδα), στα Σπάτα, όπου σφάζουν, ανάλογα με την περίπτωση, γύρω στα δεκαπέντε με είκοσι μοσχάρια, έχουν εβδομήντα δύο καζάνια (το 1974 είχαν 40, πράγμα που δείχνει την επέκταση του κορμπανιού τα τελευταία χρόνια) και ανάλογο κρέας (πέντε χιλιάδες κιλά).⁵

Το φαγητό μαγειρεύεται από τα ξημερώματα, ώστε το πρωί να είναι έτοιμο. Παραδοσιακά αυτό γίνεται με καυσόξυλα. Όμως ήδη από το 1996 που έκανα την

3. Κατά τη Μιχαήλ-Δέδε τα κρεμμύδια με τα αλλεπάλληλα φύλλα ή στρώματά τους συμβολίζουν την αναγέννηση ή την κυκλική επάνοδο της ζωής (Μιχαήλ-Δέδε 1985: 197). Σύμφωνα με την παράδοση, η χρήση των κρεμμυδιών ξεκίνησε, γιατί την πρώτη χρονιά που εφαρμόστηκε το έθιμο του κορμπανιού στα Σπάτα υπήρχε μεγάλη παραγωγή κρεμμυδιών.

4. Στο πανηγύρι αυτό συνήθως μαγειρεύουν μοσχάρι κοκκινιστό, το 1996 όμως λόγω της ασθένειας των «τρελών αγελάδων» μαγείρεψαν πρόβατο με τον ίδιο τρόπο, γιατί φοβήθηκαν μήπως το μοσχάρι δεν το πάρουν οι προσκυνητές. Οι οργανωτές δεν θεωρούν τόσο καλό το κρέας του προβάτου, γιατί έχει πολλά λίπη και κόκκαλα, σε αντίθεση με το μοσχάρι από το οποίο βγαίνουν καλές μερίδες.

5. Σημειώνω ότι, εκτός από το κρέας, οι πιστοί φέρνουν πολλούς άρτους και μπουκάλια με λάδι για την αρτοκλασία που τοποθετούνται μέσα σε καλάθια. Οι άρτοι μοιράζονται στον κόσμο είτε το βράδυ μετά τον ασπερινό ή το πρωί μετά τη λειτουργία.

επιτόπια έρευνα, στο πανηγύρι της Ζωοδόχου Πηγής Κερατέας είχαν εγκαταστήσει δίκτυο με υγραέριο, το οποίο διευκόλυνε κατά πολύ το μαγείρεμα. Το ίδιο παρατήρησα και στο κορμπάνι του Ταξιάρχη το 1998, μια καινοτομία, η οποία είναι πρόσφατη καθώς παλιότερα ετοιμάζαν το σπιτάδο με ξύλα. Το μαγείρεμα του φαγητού γίνεται ακόμα με ξύλα στα Σπάτα όπου επιπλέον το άναμμα της φωτιάς γίνεται τελετουργικά από το μητροπολίτη της περιοχής με λαμπάδα που φέρνουν, μετά τον αρχιερατικό εσπερινό, σε πομπή τη νύχτα (λαμπαδηφορία) από την εκκλησία του Αγίου Πέτρου. Στο κορμπάνι μάλιστα του 1999 παραβρέθηκε ο αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος και άναψε ο ίδιος με το χέρι του τις φωτιές. Η μεταφορά της εικόνας των Αγίων στο εικονοστάσι του χώρου της θυσίας καθώς και της φωτιάς με αυτόν τον τρόπο δείχνει την ανάγκη σύνδεσης της τελετουργίας που εξελίσσεται στο Τζαβίδι με το ναό του Αγίου Πέτρου και είναι εμφανώς μια προσπάθεια διατήρησης της ιερότητας των γεγονότων.

Το φαγητό είναι έτοιμο μέχρι το τέλος της λειτουργίας της επόμενης ημέρας, οπότε διανέμεται κανονικά στους πιστούς, οι οποίοι έρχονται με τα πλαστικά ή άλλα δοχεία τους (μπωλ κλπ.) και παίρνουν. Παλιότερα υπήρχαν μεγάλα τραπέζια και κάθονταν όλοι έτρωγαν, έπιναν και χόρευαν μαζί. Αυτό όμως πλέον δεν γίνεται, λόγω του ατομισμού που έχει επικρατήσει τα τελευταία χρόνια, με εξαίρεση το κουλμπάνι της Υπαπαντής. Εδώ άλλωστε όλα ετοιμάζονται από τους οργανωτές (τραπέζια, καθίσματα, πλαστικά πιάτα, κύπελα και πιρούνια). Στις άλλες περιπτώσεις όλοι παίρνουν το φαγητό και πηγαίνουν στα σπίτια τους. Ως προς αυτό επομένως έχει εκλείψει η παλιά κοινοτική αντίληψη να τρώνε, να πίνουν και να διασκεδάζουν ομαδικά.

Αντίθετα, στην Υπαπαντή οι προσκυνητές παραμένουν όπου τρώνε καθισμένοι σε κοινά τραπέζια και πάγκους ή καθίσματα που έχουν μεταφερθεί για αυτό το λόγο και κατόπιν χορεύουν. Στη Ζωοδόχο Πηγή εξάλλου της Κερατέας μετά το μεσημέρι ακολουθεί χορός με τοπικές ενδυμασίες και γλέντι. Πρόκειται όμως για νεότερη εξέλιξη (αναβίωση) με πρωτοβουλία των τοπικών πολιτιστικών σωματείων, όπως έγινε το 1996, από τον πολιτιστικό σύλλογο «Απόλλων». Βεβαίως όμως οργανώνονται άλλες ώρες και σε άλλες θέσεις (πλατείες ή καταστήματα του χωριού) χοροί και γλέντια. Π.χ. στα Σπάτα ο κόσμος διασκεδάζει, τρώγοντας, πίνοντας και χορεύοντας στην κεντρική πλατεία, ενώ παρουσιάζονται και τοπικοί χοροί με παραδοσιακές ενδυμασίες. Οι χοροί όμως ήταν γενικότερη εκδήλωση κατά τα πανηγύρια σε όλα τα χωριά των Μεσογείων, άσχετα αν γινόταν ή όχι κορμπάνι (πρβ. Χατζησωτηρίου 1980: 215).

Η διανομή γίνεται σε όλες τις περιπτώσεις με απόλυτη τάξη (βλ. φωτογραφίες), όπως ακριβώς όταν κοινωνούν ή παίρνουν αντίδωρο. Αλλά και εδώ υπάρχουν κάποιες διαφορές ως προς ορισμένα σημεία. Στα κορμπάνια του Αγίου Δημητρίου, του Ταξιάρχη, της Ζωοδόχου Πηγής Καλυβίων και Αγίου Γεωργίου οι πιστοί ρίχνουν

χρήματα για την εκκλησία, όταν παίρνουν το φαγητό. Ειδικά στον Ταξιάρχη κόβουν προκαταβολικά από πριν κουπόνια 1.000, 2.000 και 3.000 δρχ. για 1, 2 και 3 μερίδες ανάλογα (βλ. φωτογραφία). Οι περισσότεροι πιστοί θεωρούν ότι το φαγητό είναι δωρεάν και πως η προσφορά των χρημάτων είναι προαιρετική και γίνεται απλώς για ενίσχυση της εκκλησίας. Η αλήθεια είναι πάντως ότι κανείς δεν μπορεί να πάρει το φαγητό, χωρίς να ρίξει χρήματα, γιατί αυτό δεν θα περάσει απαρατήρητο, κάτι που έχει τις συνέπειές του στην ψυχολογία των υπερήφανων Μεσογειτών.

Μόνο στα κορμπάνια της Υπαπαντής στον Κουβαρά και της Ζωοδόχου Πηγής στην Κερατέα δεν ρίχνουν καθόλου χρήματα, πράγμα που υποδηλώνει και μια διαφορετική αντίληψη της κατάστασης. Στις περιπτώσεις αυτές όμως τα έξοδα γίνονται από τις τοπικές αρχές, χωρίς αυτό να είναι και ο μόνος λόγος. Η εξήγηση είναι ότι τα ζώα ή το κρέας που προσφέρονται για το κορμπάνι θεωρούνται προσφορά προς τον Άγιο, ο οποίος τα διαθέτει στους πιστούς Επομένως είναι εύλογο αυτοί να πληρώνουν, για να πάρουν το φαγητό.⁶ Στην μια δηλ. περίπτωση έχουμε μια διαμεσολάβηση του Αγίου, ενώ στην άλλη μια αμεσότητα μελών της κοινότητας και τοπικής αρχής. Με άλλα λόγια, στη μια περίπτωση τα άτομα ενεργούν ως μέλη της θρησκευτικής κοινότητας, στην άλλη ως μέλη της διοικητικής κοινότητας. Γι' αυτό κάποιοι σχολιάζουν ότι «*το πληρώνουν το φαγητό, ενώ στη Ζωοδόχο Πηγή Κερατέας και της Υπαπαντής τα χρήματα τα βάζει ο δήμαρχος*». Η ανταπάντηση είναι συνήθως ότι «*και αυτός από τον κόσμο τα παίρνει τα χρήματα*», για να αντικρουσθεί παραπέρα από τον πρώτο: «*και τι θέλεις να τα βάλει από την τσέπη του;*» Αυτός ο διάλογος δείχνει καθαρά την αστάθεια/ρευστότητα της έννοιας της κοινότητας, της προσφοράς και αντιπροσφοράς σε επίπεδο ανάλογα θρησκευτικό ή διοικητικό.

Υπάρχουν επίσης μερικές άλλες καινοτομίες κατά το μοίρασμα του φαγητού τα τελευταία χρόνια. Π.χ. για να μην καθυστερήσουν στη διανομή του φαγητού, έχουν ετοιμάσει τις μερίδες από πριν σε σφραγισμένα πλαστικά δοχεία (μπωλ) και τα παίρνουν έτοιμα οι πιστοί. Αυτό έγινε για πρώτη φορά στον Άγιο Δημήτριο και Άγιο Γεώργιο Κουβαρά το 1996 και 1997 αντίστοιχα. Στον Ταξιάρχη το 2000 ετοιμάστηκε και ένα καζάνι στιφάδο ειδικά για το ΚΑΠΗ. Οι γέροντες μάλιστα θα κάθονταν για φαγητό στο χώρο του πανηγυριού. Βλέπουμε δηλ. πως το έθιμο συνεχώς εξελίσσεται, συστηματοποιείται και εκσυγχρονίζεται, κάτι που παρατηρείται άλλωστε σε όλα τα επίπεδα του σύγχρονου λαϊκού πολιτισμού. Σημειώνω πάντως ότι σε όλα τα πεδινά πανηγύρια συνεχίζουν να έρχονται έμποροι (πραματευτάδες) και να πωλούν τα εμπορεύματά τους στους προσκυνητές.

6. Κατά τη δική τους τη λογική, γιατί υπό παρόμοιες συνθήκες στο Μανταμάδο οι πιστοί παίρνουν το ιερό φαγητό (κεσκές) δωρεάν.

Συμπεράσματα-σχόλια

Οι μελετητές των κουρμπανιών στην Ελλάδα έχουν επισημάνει τουλάχιστον τρεις διαδοχικές φάσεις εξέλιξης του εθίμου. Σημειώνω ότι η σημαντική λέξη «κουρμπάνι» σημαίνει κυρίως θυσία. Επομένως σε πρώτο στάδιο το έθιμο ήταν μια θυσία, μια προσφορά σε κάποιο άγιο ή άλλο ιερό πρόσωπο. Δεχόμαστε λοιπόν ότι και στη ΝΑ. Αττική οι θυσίες θα γίνονταν, όπου έχουμε σήμερα κορμπάνια, δεδομένου μάλιστα ότι το έθιμο διατηρείται ως τις ημέρες μας αυτούσιο στα Σπάτα.

Μια άλλη γενική παρατήρηση με ισχύ σε όλη την Ελλάδα είναι ότι αρχικά η θυσία αυτή γινόταν προς τιμή ή στη μνήμη ψυχοπομπών αγίων (συχνά στρατιωτικών) ή άλλων σχετικών ιερών προσώπων και μορφών, π.χ. Αρχάγγελου Μιχαήλ (Ταξιάρχη), Παναγίας (Κοίμηση της Θεοτόκου), Αγίου Αθανασίου, Αγίας Ειρήνης, Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, Αγίου Γεωργίου, Αγίου Θεοδώρου κλπ. (Αυδίκος 1994, Ψυχογιού 1991, Αλεξάκης υπό έκδοση), που είτε λόγω της δράσης τους είτε λόγω της ονομασίας τους συνδέονται με τους νεκρούς ή με νεκροταφειακούς ναούς.⁷ Ήταν δηλ. η θυσία ταυτόχρονα και μια προσφορά προς τους νεκρούς. Θα έλεγα περισσότερο του αίματος στους νεκρούς και του κρέατος στους ζωντανούς.

Δεν θα προχωρήσω στο σημείο αυτό στη σχέση του αίματος της θυσίας με τους νεκρούς, περισσότερο μπορεί κανείς να δει στη μελέτη μου για τη θυσία στο Μανταμάδο (Αλεξάκης υπό έκδοση). Αναφέρεται πάντως από τους πληροφορητές ότι παλιότερα στα Σπάτα οι πιστοί έπιναν λίγο αίμα από το θυσιαζόμενο ζώο (Μιχαήλ-Δέδε 1986: 172), πράγμα που σήμαινε ή συμβόλιζε την «πνευματική αναγέννηση και κάθαρσή τους» (πρβ. Αλεξάκης υπό έκδοση, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, και Burkert 1983: 224-25, 246 για ανάλογους συμβολισμούς του κρασιού με το αίμα).⁸ Θα επιμείνω μόνο στο γεγονός ότι εδώ στην Αττική έχουμε επίσης σύνδεση του κορμπανιού, είτε ως θυσίας είτε ως παρασκευής και διανομής φαγητού, με τέτοιους χώρους και αγίους, π.χ. Ταξιάρχη, Άγιο Γεώργιο, Ζωοδόχο Πηγή/Κοίμηση της Θεοτόκου, επιπλέον τον Άγιο Πέτρο, ο οποίος είναι γνωστό ότι συνδέεται στη χριστιανική παράδοση με τους νεκρούς (παρουσιάζεται ως κλειδοκράτορας του Παραδείσου στη λαϊκή παράδοση αλλά και στη χριστιανική αιογραφία) (πρβ. και Μάρκου 1977: 9-10). Φαίνεται μάλιστα ότι η λατρεία του Αγίου Πέτρου ήταν περισσότερο διαδεδομένη στη ΝΑ. Αττική παλιότερα, αφού

7. Αυτό ισχύει και στα Μεσόγεια, π.χ. στον Άγιο Θεόδωρο στο Μαρκόπουλο υπήρχε νεκροταφείο και χωνευτήρι (βλ. Θεοδώρου Αρχιμανδρίτου 1997: 34, 110).

8. Για το έθιμο αυτό που το συναντάμε και σε άλλες περιοχές όπου γίνονται θυσίες, έχουν υποστηριχθεί διάφορες θεωρίες, π.χ. ότι έχει την αφετηρία του σε αρχαίες μυστηριακές λατρείες, όπως του Μίθρα, του Άττι κ.ά. (πρβ. Μουζάκης 1995: 93). Η άποψή μου είναι ότι πρέπει να είναι πολύ αρχαιότερο από τις γνωστές μυστηριακές λατρείες.

τέτοιος ναός βυζαντινής εποχής υπάρχει και στα Καλύβια στη θέση Εννεαπύργια κοντά στον Ταξιάρχη. Στον Ταξιάρχη και τον Άγιο Πέτρο Καλυβίων μάλιστα αποδεδειγμένα υπήρχε και βυζαντινό νεκροταφείο, γιατί έχουν βρεθεί χριστιανικές ταφόπετρες αλλά και τάφοι (Ορλάνδος 1923: 182, 1932: 443-444). Η υπόθεση εξάλλου ότι οι βυζαντινοί ναοί του Ταξιάρχη, του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Πέτρου Καλυβίων μπορεί να ήταν νεκροταφειακοί ή κοιμητηριακοί θεωρείται πολύ πιθανή καθώς στον αγιογραφικό τοιχογραφικό τους διάκοσμο, αν και στο μεγαλύτερο μέρος είναι μεταβυζαντινός, συναντάμε και την απεικόνιση της Δευτέρας Παρουσίας (Ορλάνδος 1923: 188, Γκίνη-Τσοφοπούλου 1985: 192-196, πρβ. και Πάλλας 1986: 44-45, 49, 51). Κατά τους ειδικούς η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας είναι μια παλαιότατη παράδοση που συνεχίζεται μέχρι σήμερα στους νεκροταφειακούς ναούς.⁹

Το κορμπάνι ουσιαστικά είναι ενταγμένο μέσα στις γιορτές της άνοιξης, δηλαδή της αναγέννησης, βιολογικής και πνευματικής φύσης και ανθρώπων, όπως είναι και το Πάσχα, η μεγάλη θυσία (πρβ. Μάρκος 1975: 9, Ρορονα 1995: 147).¹⁰ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι σ' όλες αυτές τις γιορτές που ακολουθούν το Πάσχα (Αγίου Γεωργίου, Ζωοδόχου Πηγής κλπ.) οι πιστοί έρχονται και ανάβουν τις αναστάσιμες λαμπάδες τους, τις οποίες αφήνουν, φεύγοντας από το ναό.¹¹

Λιγότερη σχέση με τα παραπάνω φαίνεται ότι έχει η προσφορά των κορμπανιών στις γιορτές της Υπαπαντής και του Αγίου Δημητρίου Κουβαρά. Αν και ο Άγι-

9. Σύμφωνα με τους ειδικούς βυζαντινολόγους οι παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας αρχίζουν να εμφανίζονται από το 10ο αιώνα και κωδικοποιούνται κατά τον 11^ο (πρβ. Πολυμέρου-Καμηλάκη 1987-1998: 18-19, όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Σημειώνω ότι την ίδια περίπου περίοδο (11^{ος}-12^{ος} αιώνες), και αυτό δεν είναι τυχαίο, φαίνεται ότι αναζωπυρώνεται στο Βυζάντιο η παλαιότερη αγγελολατρία, ίσως με επίδραση των Δυτικών (πρβ. και τα ονόματα των αυτοκρατόρων: Άγγελος, Μιχαήλ).

10. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα κορμπάνια στην σύγχρονη Ελλάδα προέρχονται από την εβραϊκή θρησκευτική παράδοση (Georgoudi 1979, πρβ. και Μουζάκης 1995). Πρόκειται όμως για μια φαινομενική εικόνα, επειδή οι ρίζες του χριστιανισμού ανάγονται στην εβραϊκή θρησκεία. Και αυτό γιατί τα ελληνικά κορμπάνια έχουν σημαντικές διαφορές από τα εβραϊκά. Π.χ. τα ελληνικά έχουν διατηρήσει πολλά στοιχεία χθόνιας λατρείας (νεκρών κ.ά.), σε αντίθεση με τα εβραϊκά. Θεωρώ ότι οι θυσίες της Παλαιάς Διαθήκης αποτελούν απλώς το άλλοθι για τη συνέχιση των αντίστοιχων ελληνικών μέχρι σήμερα (πρβ. Μάρκος 1975: 11-12). Επιπλέον ειδικά για την Αττική τα κορμπάνια στις κορυφές του Υμηττού και του Πανείου πρέπει να μας βάλουν στη σκέψη για μια ακόμα παλαιότερη προέλευση ορισμένων μορφών θυσίας στον ελληνικό χώρο. Πάντως σήμερα η έρευνα δεν μπορεί να δώσει απάντηση σε πολλά ερωτήματα χρονολόγησης ειδικότερων περιπτώσεων θυσιών, αν και σε ένα γενικότερο πλαίσιο γνωρίζουμε περισσότερα.

11. Στη ίδια λογική εντάσσεται και το κουμπάνι την Κυριακή των Μυροφόρων στο Μανταμάδο, καθώς και τα άλλα της Λέσβου την άνοιξη, αντί για το φθινόπωρο.

ος Δημήτριος συμβολικά θεωρείται επίσης κτηνοτροφικός Άγιος.¹² Είναι άλλωστε και αυτός ιππέας και η γιορτή του κλείνει στις 28 Οκτωβρίου την περίοδο ή το κτηνοτροφικό έτος που ανοίγει η γιορτή του Αγίου Γεωργίου στις 23 Απριλίου. Τα δύο αυτά κορμπάνια, Υπαπαντής και Αγίου Δημητρίου, φαίνεται ότι είναι νεότερα και έχουν οργανωθεί σε μίμηση των παλαιότερων της ΝΑ. Αττικής.

Σε δεύτερο στάδιο η θυσία αποσυνδέεται από την προσφορά προς τους ψυχοπομπούς αγίους ή τους νεκρούς και παρουσιάζεται μόνο ως ένα έθιμο, το οποίο απλώς προϋποθέτει το σφάξιμο ζώων. Η πορεία της εξέλιξης του κορμπανιού στο σημείο αυτό βρίσκεται στη μέση. Εγκατάλειψη πλέον και του σφαξίματος και προσφορά μόνο του φαγητού σε όλες τις μορφές της αποσυνδέει οριστικά τη γιορτή από οποιαδήποτε μορφή θυσίας ή απλής σφαγής ζώου. Δεν είναι τυχαίο ότι και η λέξη που δηλώνει τη θυσία «κορμπάνι» στα χωριά της περιοχής του τέως Δήμου Λαυρείου έχει αλλάξει μορφή. Συχνά χρησιμοποιείται η αντίστοιχη «κορμπάς» που προέρχεται ασφαλώς από τη λέξη κορμπάνι και σημαίνει «ιερό φαγητό».¹³ Υποδηλώνει όμως και την ουσιαστική αλλοίωση του εθίμου.

Ποιοι είναι οι λόγοι αυτών των πολιτισμικών μεταβολών; Γιατί έχουμε αυτή τη σημαντική εξέλιξη στα χωριά Καλύβια, Κερατέα, Κουβαρά και γιατί δεν συνέβη το ίδιο στα Σπάτα;

Θα προχωρήσω σε ορισμένες υποθέσεις, οι οποίες μπορούν να απορριφθούν ή να επιβεβαιωθούν από την περαιτέρω γενικότερη έρευνα.

Η πραγματοποίηση του εθίμου σε παλαιούς κυρίως βυζαντινούς ναούς, π.χ. Άγιο Πέτρο στα Σπάτα, Ταξιάρχη στα Καλύβια, Άγιο Γεώργιο Κουβαρά υποδηλώνει ενδεχομένως ότι το έθιμο είναι παλιότερο από την εγκατάσταση των Αρβανιτών στην περιοχή και πάντως άσχετο απ' αυτή την πολιτισμική ομάδα. Αυτό πρέπει να θεωρηθεί πιθανόν, καθόσον δημοτελείς θυσίες αυτού του τύπου υποδηλώνουν ισχυρή κοινοτική συνείδηση σε τοπικό επίπεδο, σε αντίθεση με τις ιδιωτικές που συναντώνται γενικότερα στον ελληνικό χώρο (π.χ. στα θεμέλια σπιτιού κλπ.). Οι Αρβανίτες όμως που εγκαταστάθηκαν στο χώρο αυτό κατά τον 14^ο αιώνα δεν ήταν οργανωμένοι σε βάση κοινοτική αλλά φυλετική την περίοδο εκείνη. Πολύ περισσότερο μάλιστα που το φυλετικό τους σύστημα συνδέεται με

---

12. Η αναγέννηση της φύσης, συνδεόμενη πάντα με τις υπερφυσικές δυνάμεις αλλά και τους νεκρούς, διαιρείται σε δύο περιόδους. Η πρώτη είναι το φθινόπωρο με τις βροχές και την πρώτη βλάστηση, εξού και οι τρεις μεγάλες γιορτές του Αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου), του Ταξιάρχη (8 Νοεμβρίου) και του Αγίου Φιλίππου (14 Νοεμβρίου). Στη Δυτική Ευρώπη μάλιστα την 1^η Νοεμβρίου εορτάζεται «Η ημέρα των ψυχών/νεκρών» (All Souls Day) (πρβ. Dechaux 1997). Η δεύτερη σημαντικότερη περίοδος είναι την άνοιξη κυρίως μετά το Πάσχα.

13. Η ιερότητα του φαγητού/στιφάδου που προσφέρεται στο πανηγύρι του Αγίου Πέτρου των Σπάτων φαίνεται από την πίστη ότι αυτό δεν χαλάει (Μάρκου 1978: 11-112).

μια σημαντική διασπορά μικροοικισμών (κατουनों) σε μεγάλη έκταση (βλ. για τα Σπάτα: Μπέκα 1974: 9, Μάρκου 1978: 96, για το Μαρκόπουλο: Μαντάλα 1973: 14-15, Θεοδώρου Αρχιμανδρίτου 1997: 34).¹⁴ Οι Αρβανίτες βαθμηδόν άρχισαν να εισέρχονται στους μεγάλους οικισμούς (χωριά) που προϋπήρχαν ή να συμπύκνωσης σε δικά τους χωριά και να οργανώνονται σε κοινοτική βάση (Αλεξιάκης 1996: 150-152). Αυτό αποδεικνύεται και από την απουσία σε πολλές περιπτώσεις μέχρι πρόσφατα κοινοτικής ιδεολογίας σε επίπεδο συμβολικό στους Αρβανίτες του ελληνικού χώρου. Π.χ. παρατηρούμε στην αρβανίτικη μυθολογία την ύπαρξη συμβόλων/πνευμάτων της οικογένειας, της πατριάς, της φυλής αλλά όχι και της τοπικής κοινότητας (χωριού).¹⁵

Ενας άλλος λόγος είναι η ταχεία αστικοποίηση των οικισμών του τέως Δήμου Λαυρείου παράλληλα με την ανάμειξη και ξένων πληθυσμιακών στοιχείων που δεν συνήθιζαν τα κορμπάνια (π.χ. Λάκωνες, Κρητικοί κ.ά.). Η αστική ανάπτυξη υπονόμωσε την έννοια της τοπικής κοινότητας, όπως την αντιλαμβανόμαστε στον αγροτικό χώρο, ως αποτελούμενης από τους ζωντανούς και τους νεκρούς. Το μέγεθος των οικισμών λειτούργησε σε βάρος της τοπικής κοινότητας ή κοινοτικής συνείδησης στο βαθμό που είχε αναπτυχθεί. Αυτό ήταν πιο έντονο στην περιοχή του τέως Δήμου Λαυρείου.

Η εξέλιξη του εθίμου, έτσι και αλλιώς συνδέει τη ΝΑ. Αττική με τα νησιά του Αιγαίου με τα οποία οι κάτοικοι είχαν πάντα στενές σχέσεις. Η παράδοση αναφέρει επανειλημμένες μετακινήσεις για λόγους ασφάλειας των κατοίκων των χωριών των Μεσογείων στα γειτονικά νησιά του Αιγαίου και του Σαρωνικού, π.χ. Εύβοια (όπου γίνονται κορμπάνια), Αίγινα, Κέα και άλλες Κυκλάδες (Γκίνη 1969: η', Μπέκα 1974: 9, Μάρκου 1978: 6), μερικές φορές και αντίστροφα προς τα Με-

14. Στα αρβανίτικα η λέξη «κατούντ» δηλώνει το χωριό. Αρχικά όμως σήμαινε την κτηνοτροφική ή στρατιωτική εγκατάσταση.

15. Και στην Αλβανία σήμερα δεν παρατηρούνται δημοτελείς θυσίες. Συναντάμε όμως σπάνια ιδιωτικές θυσίες, όπως αυτή που μας αναφέρει ο Μαμμόπουλος (I: 158-159) ότι οι μουσουλμάνοι Λιάπηδες θυσίαζαν κριάρια στο θάνατο εξέχοντος προσώπου, π.χ. ενός μπέη. Σημειώνω ότι κατά τις ετοιμασίες του κορμπανιού στα Σπάτα τον Ιούνιο του 2000 παρευρίσκονταν και δυο-τρεις Αλβανοί που βοηθούσαν. Ερώτησα έναν απ' αυτούς αν έχουν παρόμοια έθιμα στην Αλβανία. Αυτός απάντησε αρνητικά, θεωρώντας όμως ότι η ερώτησή μου ξεκινούσε από ένα ανταγωνιστικό πνεύμα –συμβαίνει αυτό με τους Αλβανούς στην Ελλάδα–, πρόσθεσε απολογητικά: «γνωρίζουμε ότι εσείς είστε τριάντα χρόνια πιο μπροστά από εμάς!» Η σύνδεση της θυσίας με τους νεκρούς, όπως ήδη ανέφερα, παρατηρείται και στους Έλληνες Βλάχους (Αρβανιτόβλαχους) του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτιέ), οι οποίοι είναι οργανωμένοι κατά γένη (μελιέτια). Όταν σφάζουν αρνί στις μεγάλες γιορτές (Δεκαπενταύγουστο κ.ά.) σβήνουν τα κάρβουνα με τα οποία το λιβανίζουν στο αιματομένο λαιμό του ζώου και θεωρούν ότι αυτό γίνεται για τους νεκρούς (πληροφορία από προσωπική εθνογραφική επιτόπια έρευνα).

σόγεια όπου εργάζονταν στον τρύγο.¹⁶ Για το τελευταίο νησί μάλιστα αναφέρεται μια ιστορία που συνδέει την οργάνωση ή αναβίωση του εθίμου του κορμπανιού των Σπάτων με συγκεκριμένο γεγονός. Μια οικογένεια, φεύγοντας τους Τούρκους πήρε μαζί της, με προτροπή του μικρού παιδιού της, και ένα μοσχάρι, με την υπόσχεση να το θυσιάσουν όταν γυρίσουν μετά τη σωτηρία τους στον τόπο τους. Μετά τη σωτηρία τους και την επιστροφή στον τόπο τους, αυτοί μετάνιωσαν και δεν ήθελαν να θυσιάσουν το μοσχάρι, που εντωμεταξύ είχε γίνει ένας λευκός ωραίος ταύρος και αντ' αυτού θυσίασαν μερικά αρνιά. Το ζώο όμως πήγε μόνο του στο ναό, οπότε κατάλαβαν ότι έπρεπε να θυσιασθεί, εφόσον ήταν ταγμένο (Μάρκου 1978: 99). Σημειώνω ότι στην Κέα γίνεται κορμπάνι με σφαγή βοδιών την 1^η Ιουλίου στη μνήμη των Αγίων Αναργύρων.

Όσον αφορά στον εκσυγχρονισμό, πρέπει να παρατηρήσω ότι αυτός αντί να υπονομεύσει το έθιμο μάλλον το συντηρεί σε καινούργια βάση. Η πορεία του εθίμου με μια εν μέρει αποϊεροποίηση (οργάνωση της εκδήλωσης από τους τοπικούς άρχοντες), είναι και ο παράγων της διατήρησής του.

Ένα άλλο ερώτημα είναι η αλλαγή στην ψυχολογία των πιστών προς τους οποίους διανέμεται το κορμπάνι ή κορμπά. Η συλλογική ετοιμασία του κορμπανιού και η διανομή του, με παράλληλη προσφορά προς τον Άγιο των χρημάτων, από άποψη κοινωνικο-ανθρωπολογική εντάσσεται στην κατηγορία των συστημάτων ανταλλαγής, όπου ο διανομέας (εκκλησία) έχει μια συλλογική οντότητα και επομένως απρόσωπη. Αντίθετα, η διανομή από το δήμαρχο ή τον κοινοτάρχη εντασσόμενη σε μια άμεση προσφορά προς τους πιστούς, αδρανοποιεί την ιερότητα του διανομέα (εκκλησίας), ενισχύοντας το πρόσωπο των πολιτικών φορέων και υποχρεώνοντας τους πιστούς σε μια αναγνώριση της οφειλής προς αυτούς κλπ.¹⁷

Κατά τους πληροφορητές, πριν από το Β' Παγκόσμιο πόλεμο το έθιμο του κορμπανιού ήταν περισσότερο διαδεδομένο και πιο ζωντανό στην περιοχή. Στο δεύτερο μισό όμως του αιώνα μας επανειλημμένα διεκόπη και αναβίωσε. Σήμερα όμως έχει ατονήσει κατά την άποψή τους και γίνεται λιγότερο για θρησκευτικούς και περισσότερο για τουριστικούς λόγους (Weale-Badieritaki 1990: 209), πράγμα όμως που δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στην πραγματικότητα, όπως προκύπτει από την προσωπική μου επιτόπια εθνογραφική έρευνα. Υποστηρίζουν μάλιστα

---

16. Π.χ. οι κάτοικοι των Βαρελαίων της Εύβοιας πήγαιναν παλιότερα κάθε χρόνο γι' αυτή την εργασία στα Σπάτα (Βλάχος 1953: 100), ενώ υπάρχουν παραδόσεις ότι και από την Κάρυστο έχουμε εγκαταστάσεις στο ίδιο χωριό (Μπέκα 1974: 9).

17. Έτσι όπως εξελίχθηκε το κορμπάνι τα τελευταία χρόνια, με τη χρηματοδότηση των τοπικών αρχόντων, το έθιμο έχει πολλά κοινά στοιχεία με το ονομαζόμενο στην Κοινωνική Ανθρωπολογία rotlatch και το σύστημα cargo στη Λατινική Αμερική (Sahlins 1974: 137, Cancian 1965). Δηλαδή το επιδεικτικό ξόδεμα στις γιορτές από ηγετικά πρόσωπα προς όφελος της κοινότητας.

ότι παλιότερα όλα έπρεπε να γίνουν στην εντέλεια και ο Άγιος να μείνει ευχαριστημένος και πως την αμέλεια ή τη μη εφαρμογή του εθίμου ακολουθούσαν υπερφυσικές τιμωρίες των υπευθύνων. Π.χ. σε χωριό του τέως Δήμου Λαυρείου όταν οι επίτροποι αποφάσισαν μια χρονιά να μην εφαρμόσουν το έθιμο στο πανηγύρι, την επόμενη ημέρα βρέθηκαν όλοι πεθαμένοι (Weale-Badieritaki 1990: 209). Στα Σπάτα εξάλλου υπάρχει η παράδοση για την τιμωρία ενός δημάρχου, ο οποίος δεν θέλησε να εφαρμόσει το έθιμο, λόγω της έκτακτης κατάστασης που επικρατούσε κατά τους βαλκανικούς πολέμους. Πέθανε, όταν πήγε στο αμπέλι του και ένα τεράστιο φίδι τυλίχθηκε στο λαιμό του (Μάρκου 1978: 107-108, πρβ. και Αικατερινίδης 1971).¹⁸ Κατά την παράδοση το φίδι αυτό είναι ο άγρυπνος φρουρός της βοοθυσίας και είναι κρυμμένο στην εκκλησία του Αγίου Πέτρου (Μάρκου 1978: 11). Μπορούμε απ' αυτό να συναγάγουμε πολλά, αν συνδέσουμε το φίδι με τους νεκρούς προγόνους, όπως συμβαίνει σε όλη την Ελλάδα αλλά και στους Αρβανίτες ειδικότερα (Αλεξάκης 1993, 1998). Τούτο δεν είναι τυχαίο, καθόσον η θυσία στα Σπάτα δεν έχει εξαλείψει εντελώς το χθόνιο χαρακτήρα της. Στα Σπάτα πάλι τιμωρήθηκε επίτροπος από τον Άγιο, επειδή μια χρονιά αμέλησε να διοργανώσει το κορμπάνι. Ανήμερα των Αγίων Αποστόλων έπιασε το σπίτι του φωτιά (Μπέκα 1974: 40-41). Φοβούνται επίσης μη ψοφήσουν πολλά βόδια τους (Βλάχος 1953: 100). Οι ιστορίες αυτές ή μύθοι δείχνουν ότι η διαφύλαξη του εθίμου θεωρείται απολύτως αναγκαία.

Στα Σπάτα μάλιστα, οι παραδόσεις για τη θυσία του ταύρου διατηρούν και άλλα συντηρητικά χαρακτηριστικά, όπως η εθελουσία προσέλευση του ζώου ή αυτοθυσία κλπ., με όλες τις ιδεολογικές σηματοδοτήσεις τους περί θυσίας (ψυχολογική αποενοχοποίηση των κατοίκων, πίστη περί θείας προσφοράς κλπ.).

Αναφέρω μερικές χαρακτηριστικές περιπτώσεις: Στη μια ο γονιός αθέτησε να εκπληρώσει, ίσως λόγω φτώχειας, το τάμα του για το άρρωστο παιδί του που θεραπεύτηκε. Το ζώο όμως έφυγε, κόβοντας το σκοινί από το παλούκι, και πήγε αυτοβούλως μπροστά στην πόρτα της εκκλησίας όπου γονάτισε και ψόφησε (Μπέκα 1974: 39). Στην άλλη το ζώο φοβήθηκε μάλλον από τη μυρουδιά του αίματος του σφαξίματος των άλλων ζώων και έφυγε. Το κυνήγησαν να το πιάσουν και τελικά αυτό πήγε και κάρφωσε τα κέρατά του στον κορμό της ελιάς που υπήρχε έξω από την εκκλησία. Εκεί ήρθε ο χασάπης και το έσφαξε (βλ. Μπέκα 1974: 39-40, πρβ. και Αικατερινίδης 1971). Σε μια άλλη περίπτωση το 1941 με την πείνα, οπότε δεν έσφαζαν ζώο, φάνηκε μια αγελάδα να βαδίζει μόνη της προς την εκκλησία. Και

18. Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή της παράδοσης πρόκειται για έναν προεστό, που είχε τάξει μοσχάρι στον Άγιο Πέτρο ως κορμπάνι, για να σωθούν οι κάτοικοι του χωριού από τους πειρατές, και δεν πραγματοποίησε την υπόσχεσή του. Αυτός πέθανε, όταν τον δάγκωσε φίδι, που ήταν κουλουριασμένο σε ένα κλήμα στο αμπέλι του (βλ. Μιχαήλ-Δέδε 1988: 454).

όταν έφτασε στο μέρος όπου άλλοτε άσφαζαν τα βόδια, γονάτισε μόνη κάτω και ψόφησε (Βλάχος 1953:100).¹⁹

Η παραπάνω ιδεολογία είναι ιδιαίτερα ζωντανή ακόμα στα Σπάτα και μεταξύ των νέων. Μου έκανε εντύπωση ότι όταν επισκέφθηκα το χώρο της θυσίας την προ-παραμονή του περασμένου χρόνου (2000), κάποιος εξέφρασε την άποψη ότι δεν θα έπρεπε να σφάζουν μια μικρή μοσχίδα που είχαν προσφέρει. Ένας νεαρός όμως του απάντησε ότι «αφού είναι ταγμένη, θα ψοφήσει». Σε μια δική μου παρατήρηση εξάλλου ότι μια αγελάδα θα λυθεί και θα φύγει, ένας άλλος πάλι νέος άνδρας, μου απάντησε ότι «και να φύγει, θα επιστρέψει να την σφάζουν, γιατί είναι ταγμένη».

Βιβλιογραφία

- Αικατερινίδης Γ. Ν. 1971, *Το κορμπάνι στα Σπάτα* (χειρόγραφο λαογραφική/φωτογραφική συλλογή υπ' αρ. 3645 στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών, στο εξής Κ.Ε.Ε.Λ).
- 1979, *Νεοελληνικές αιματηρές θυσίες. Λειτουργία-Μορφολογία- Τυπολογία*. Διδακτορική διατριβή. Παράρτημα του δελτίου της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας αρ. 8, Αθήνα.
- Αλεξάκης Ε.Π. 1993, «Περί της Βιτόρας ή του στοιχείου του σπιτιού. Η συμβολική συγκρότηση της οικογένειας και τη συγγένειας στους Αρβανίτες της Αττικής», *Εθνολογία* 2: 129-153.
- 1996α, *Τα παιδιά της σιωπής. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ Αττικής -Λαυρεωτικής (1850-1940)*. «Παρουσία», Αθήνα.
- 1996β «Οικιστική και σημειολογία του χώρου στην Ήπειρο. Συγκριτική προσέγγιση. (Επαρχίες Φιλιππών, Πωγωνίου, Κόνιτσας)», *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου «Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο»*. Έκδοση Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα: 159-205.
- 1998, *Μάνη: Γένη και οικογένεια*. Τροχαλία, Αθήνα (β' έκδοση).
- 2000, «Συμβολικός ανταγωνισμός μεταξύ κοινοτήτων στη Ναυπακτία. Δομική προσέγγιση ενός μύθου», *Ναυπακτικά*. υπό έκδοση, «Από την τοπική στη θρησκευτική κοινότητα. Ιερός χώρος, λατρεία των νεκρών και αιματηρές θυσίες στο Μανταμάδο Λέσβου».
- Αντωνίου Α. Ι. 1994, «Ιστορική-οικιστική εξέλιξη, διαμόρφωση και αστικοποίηση της Κερατέας», *Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Παιανία 5-8 Δεκ. 1991)*, Παιανία: 363-386.

19. Το μοτίβο της εθελουσίας προσέλευσης ζώου για θυσία συναντιέται στην Ελλάδα από την αρχαία εποχή. Συνήθως όμως υπάρχει ως μοτίβο στις σύγχρονες παραδόσεις θυσίας ελάφου (βλ. Αικατερινίδης, σποραδικά).

- Αυδίκος Ε. Γ. 1996, «Το κουρμπάνι του αγίου Αθανασίου Διδυμοτείχου: η θρησκευτικότητα ως έκφραση κοινωνικής αντιρρόπησης», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου: Λαϊκά δρώμενα. Παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις* (Κομοτηνή 25-27 Νοεμβρ. 1994). ΥΠΠΟ-Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού, Αθήνα, σσ. 39-49.
- Βλάχος Α.Δ. 1953, *Βαρελαίοι Εύβοιας* (χειρόγραφη λαογραφική συλλογή υπ' αρ. 2042, στο Κ.Ε.Ε.Λ).
- Burkert W. 1983, *Homo Necans. The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. University of California Press.
- Γκίνη Μαρία 1969, *Καλύβια Μεσογείων Αττικής* (χειρόγραφη λαογραφική συλλογή υπ' αρ. 634 στο Σπουδαστήριο Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο εξής Σ.Λ.).
- Γκίνη-Τσοφοπούλου Ελένη 1985, «Εκκλησίες από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο στην περιοχή των Καλυβίων Λαυρεωτικής», *Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια 19-21 Οκτ. 1984)*. Καλύβια Αττικής: 189-201.
- 1988, «Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια», *Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια 5-8 Νοεμβ. 1987)*, Καλύβια: 431-448.
- Cancian Fr. 1965, *Economics and Prestige in a Maya Community. The Religious Cargo System in Zinacantan*. Stanford University Press, Stanford.
- Dechaux J.H. 1997, *Le souvenir de morts. Essai sur le lien de filiation*. Presses Universitaires de France. Παρίσι.
- Georgoudi Stella 1979, «L'érgorgement sanctifié en Grèce moderne: «Les Kourbánia» des saints», στο συλλογικό Μ. Detienne – J.-P. Vernant (επιμ.), *La cuisine du sacrifice en pays grec*. Gallimard, Παρίσι: 271-307.
- Θεοδώρου Ελευθερίου-Ειρηνάρχου, Αρχιμανδρίτου 1997, *Μαρκόπουλο Μεσογαίας. Τοπωνύμια*. Αθήνα.
- Ζαρκιά Κορνηλία 1992, «Η συμβολή της Ανθρωπολογίας του Χώρου», *Εθνολογία* 1: 75-83.
- Ιωαννίδης Χρ. 1997, *Το πανηγύρι του Αγίου Χαράλαμπος στην Αγία Παρασκευή Λέσβου. Το κουρμπάνι και η τελετουργική συγκρότηση της κοινοτικής ταυτότητας*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Παν/ου Αιγαίου. Μυτιλήνη.
- Μαμμόπουλος Α.Χ. 1961, *Ήπειρος. Λαογραφία-Ηθογραφία-Εθνογραφία*, τόμ. Ι. Αθήνα.
- Μαντάλα Αθηνά 1973, *Μαρκόπουλο Μεσογείων Αττικής* (χειρόγραφη λαογραφική συλλογή υπ' αρ. 1800, στο Σ.Λ.).
- Μάρκος Γ. Σ. 1975, «Κουρμπάνια και κουρμπαντζήδες. Τοπικά έθιμα λατρείας», *Αρχαίον Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου* 30/1-2: 3-13.
- Μάρκου Δ. 1977, *Τα μουσικά οργανάκια του Αγίου Πέτρου* (χειρόγραφη λαογραφική συλλογή υπ' αρ. 4076, στο Κ.Ε.Ε.Λ, και σε κανονική έκδοση το 1979).

- 1978, *Το τάμα. Ο Ταύρος, θυσία στον προστάτη Άγιο Πέτρο* (χειρόγραφη λαογραφική συλλογή υπ' αρ. 4086 στο Κ.Ε.Ε.Λ).
- Μέγας Γ. Α. 1911, «Θυσία ταύρων και κριών εν τη ΒΑ Θράκη», *Λαογραφία* 3: 148-171.
- Μιχαήλ-Δέδε Μαρία 1986α, *Από τη ζωή στα Μεσόγεια Αττικής*. Αθήνα.
1986β «Πανηγύρια της Αττικής. (Θρησκευτική και Κοινωνική άποψη)», *Πρακτικά Β' Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια 25-28 Οκτ. 1985)*, Καλύβια: 195-218.
1988, «Ληστεία και πειρατεία στη ΝΑ. Αττική», *Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια 5-8 Νοεμβ. 1987)*, Καλύβια: 449-469.
- Μουζάκης Στ. 1995, «Εικονογραφικές και λαογραφικές παρατηρήσεις της "φιλοξενίας του Αβραάμ" στον Άγιο Αθανάσιο στο Κορωπί», *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Κορωπί)*.
- Μπέκα Άννα 1974, *Σπάτα Αττικής* (χειρόγραφη λαογραφική συλλογή υπ' αρ. 2107 στο Σ.Λ.).
- Ορλάνδος Α. Κ. 1923, «Παλαιοχριστιανικοί και βυζαντινοί ναοί των Καλυβίων Κουβαρά», *Αθηνά* 35: 165-205.
1932, «Συμπληρωματικά περί της βασιλικής των Καλυβίων Κουβαρά», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 9: 440-445.
- Πάλλας Δ. 1986, «Η παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Αττική», *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια 25-28 Οκτ. 1985)*, Καλύβια: 43-80.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατερίνη 1987-1998, «Μετρήσεις: Συμβολισμός και πραγματικότητα», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 28: 5-28.
- Popova Assia 1995, «Le kourban, ou sacrifice sanglant dans les traditions balkaniques», *Europea* 1/1: 145-170.
- Sahlins M. 1974, *Stone Age Economics*. Tavistock Publications, Λονδίνο.
- Ρώμας Χρ. 1994, «Η σταδιακή αστικοποίηση του πληθυσμού της Κερατέας κατά το δεύτερο μισό του αιώνα μας», *Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Παιανία 5-8 Δεκ. 1991)*, Παιανία: 387-400.
- Χατζησωτηρίου Γ. 1980, *Τα Λαογραφικά της Μεσογαίας Αττικής*, Αθήνα.
- Ψυχογιού Ελένη 1991, «Θυσία ταύρων και νεκρικά έθιμα στα Αγρίδια της Ίμβρου», *Αρχαιολογία* 41: 83-91.
- Weale-Badieritaki Jean 1990, *A Study of the Folklore, Folkways and Social Structure of two Arvanite Communities in Attica*. A thesis for Degree of Doctor of Philosophy. University of Reading (πολυγραφημένο).

SummaryETHNOLOGICAL REMARKS ON THE *KORBANS* OF SE ATTIKA.
CULTURAL TRADITION, URBANIZATION AND ADAPTION

This paper is based on ethnographic field work, archive material and published works as well. It examines a particular custom which is usual among the Arvanite population at SE Attika, in the following villages: Keratea, Kouvaras, Kalyvia, Spata. A common meal (stifado etc.) is prepared and then distributed to the pilgrims on the holiday of a saint. Only in Spata the preparation of the common meal is combined with the sacrifice of bulls and other animal as well. The historical, social and cultural parameters of the custom are examined in relation to the Greek speaking and the bilingual Arvanite populations of the wider region, as well as to the contemporary conditions.

ELEUTH. P. ALEXAKIS, PH.D.

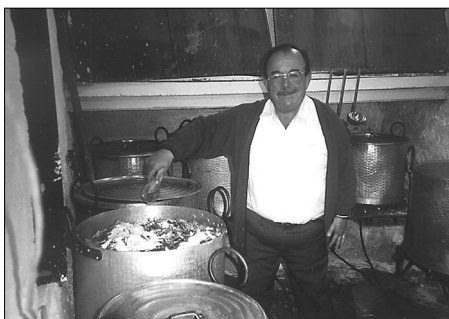
Χάρτης. Η διάδοση του εθίμου του κορμπανιού στην Αττική και τον ευρύτερο χώρο.

1. Ο ναός του Ταξιάρχη Καλυβίων στολισμένος για το πανηγύρι.

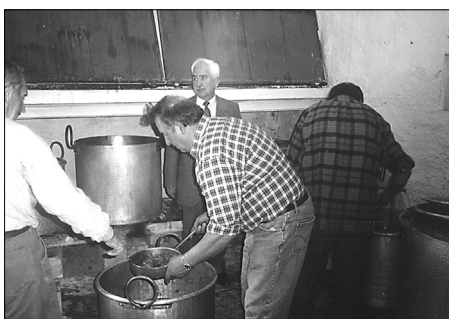
2. Στο πανηγύρι του Ταξιάρχη Καλυβίων προσφέρεται κρασί δωρεάν.

3. Ο αρχιμάγειρος ετοιμάζει το φαγητό στο πανηγύρι του Ταξιάρχη.

4. Στο πανηγύρι του Ταξιάρχη το φαγητό το παίρνουν με κουπόνια που αγοράζουν από πριν.

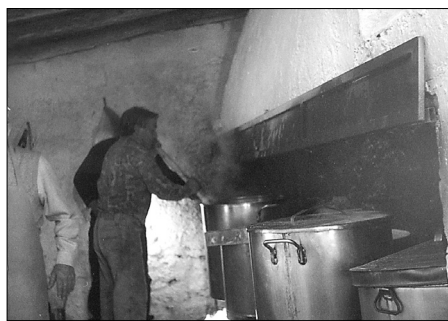
5. Η διανομή του φαγητού στον Ταξιάρχη Καλυβίων.

6. Η διανομή του φαγητού στον Ταξιάρχη Καλυβίων.

7. Το πανηγύρι στο εξοκλήσι του Αη Γιώργη Κουβαρά.

8. Ο μάγειρος φροντίζει το φαγητό στον Αη Γιώργη Κουβαρά.

9. Στον Αη Γιώργη το φαγητό μαγειρεύεται με ξύλα.

10. Στον Αη Γιώργη οι πιστοί ανάβουν και αφήνουν τις πασχαλινές λαμπάδες τους.

11. Η διανομή του φαγητού στον Αη Γιώργη Κουβαρά.

12. Η διανομή του φαγητού στον Αη Γιώργη Κουβαρά.

13. Η πομπή με την εικόνα του Αγίου Δημητρίου στον Κουβαρά.

14. Η διανομή του φαγητού στο πανηγύρι του Αγίου Δημητρίου στον Κουβαρά.

15. Το πανηγύρι της Υπαπαντής στον Κουβαρά.

16. Τα τραπέζια για το κοινό γεύμα στο πανηγύρι της Υπαπαντής.

17. Ο κόσμος τρώει και πίνει στο πανηγύρι της Υπαπαντής.

18. Ο κόσμος τρώει και πίνει στο πανηγύρι της Υπαπαντής.

19. Στο πανηγύρι της Υπαπαντής έρχονται και οργανοπαίχτες.

20. Στο πανηγύρι της Υπαπαντής χορεύουν.

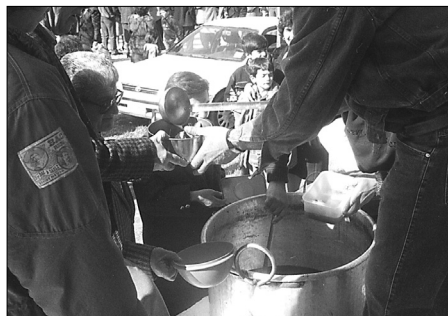
21. Η εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής Κερατέας.

22. Πάγκοι για το κοινό γεύμα στο πανηγύρι της Ζωοδόχου Πηγής Κερατέας.

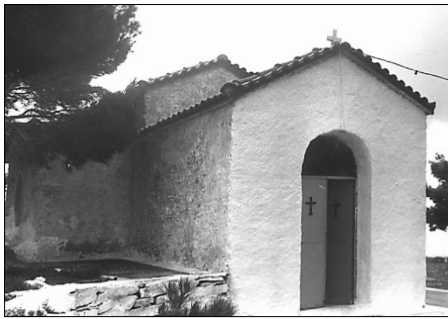

23. Ο κόσμος περιμένει τη σειρά του για να πάρει φαγητό στη Ζωοδόχο Πηγή Κερατέας.

24. Η διανομή φαγητού στη Ζωοδόχο Πηγή Κερατέας.

25. Το ξωκλήσι της Ζωοδόχου Πηγής στο Πανί (Καλύβια).

26. Το μαγειρείο της Ζωοδόχου Πηγής στο Πανί (Καλύβια).

27. Ο ναός του Αγίου Πέτρου στα Σπάτα.

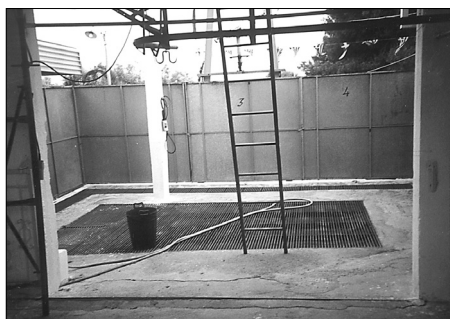
28. Ο χώρος της θυσίας στα Σπάτα.

29. Ο χώρος της θυσίας στα Σπάτα και το εικονοστάσι.

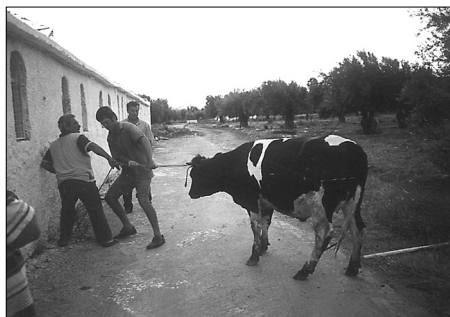
30. Ο χώρος της θυσίας στα Σπάτα περιφραγμένος για τους παρείσακτους.

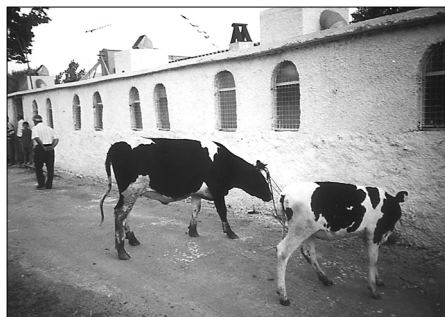
31. Ο χώρος της θυσίας και η σχάρα με το βόθρο για να χυθεί το αίμα.

32. Μοσχίδα τάμα στον Άγιο Πέτρο των Σπάτων.

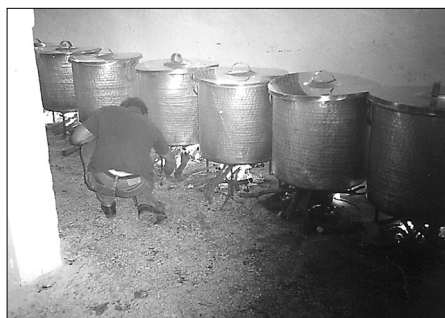
33. Μια αγελάδα οδηγείται στον τόπο της θυσίας στα Σπάτα.

34. Τα ζώα δένονται σε χαλκάδες πίσω από το χώρο της θυσίας.

35. Τα καζάνια με το στιφάδο ετοιμάζονται στα Σπάτα.

36. Το στιφάδο μαγειρεύεται με ξύλα στα Σπάτα.